

Hitvita, avagy ki is a csalárd lélek?

Gúnynév és szerzői szerepjáték a felső-magyarországi hitvitában

A felekezeti és politikailag megosztott 17. századi Magyarországon az 1610–20-as esztendőket tekinthetők a hazai hitvitázó irodalom virágkorának. Az 1650-es évek után azonban már Európában és hazánkban is egyre kevesebb egyházpolitikai és vallási tétje volt a polemikus irodalomnak, és a vitairatok száma jelentősen csökkent. Érdekes jelenség tehát, hogy a Magyar Királyság területén 1657-től kezdve ismét felélénkült a hitvitázás. Ennek hátterében elsősorban azok a politikai változások álltak, amelyek felborították azt a viszonylagos egyensúlyt, amely a század közepén a magyar katolikus és protestáns rendek között fennállt (Heltai, 2007). Erdély államiségének meggyengülése és az erősödő katolicizmus egy „ütközőzónában”, az addig elsősorban protestáns túlsúlyú felső-magyarországi régióban érezte leginkább hatását.

A térségben jelentős változásokat hozott az özvegy fejedelemasszony, Báthori Zsófia rekatolizációja és fia, I. Rákóczi Ferenc katolikus hitre térése, amellyel megindult a jezsuita missziót támogató földesúri ellenreformáció (Péter, 1988, 1993). Ennek eredményeként a szembenálló egyházak képviselői ismét polemikus szövegeket tettek közzé. Az 1660-as évekre kibontakozó, mintegy 13 hitvitát és több mint 100 vitairatot számláló hitvitázó irodalom azonban számos, csak az adott időszakra jellemző sajátosságot mutatott föl. A Kassa–Sárospatak–Eperjes tengelyhez köthető hitvitázás során ugyanis kialakult egy olyan sajátos irodalmi élet, amely szorosan kapcsolódott a felekezetek meglévő intézményeihez. A jezsuitáknak és a protestáns felekezeteknek is voltak iskoláik a térségben, Kassán és Sárospatakon pedig nyomda is működött. Mindez alapfeltétele volt annak, hogy a vitázók sokszínű, írói tehetségüket is jobban felszínre hozó, gyakran személyes jellegű, intellektuális csatározásnak tűnő vitairatokat hozzanak létre (Heltai, 2007, 41. o.).

A szakirodalom által felső-magyarországi hitvitának nevezett polémia 1663 és 1672 között zajlott (Heltai és Tasi, 2005, 275–299. o.; Zoványi, 1925, 1933/1934). A vita résztvevői katolikus és református oldalról is a térség egyházi, iskolai és közéletének meghatározó személyiségei voltak. A hitvitázást kezdeményező, provokáló félnek a jezsuita tértitést vezető Sámbar Mátyás tekinthető, aki 1663-ban Báthori Zsófia kérésére kezdte meg missziós tevékenységét a régióban. A magyar nyelvű vitákban legfontosabb ellenfelei Pósházi János sárospataki tanár, Matkó István felsőbányai és Czeglédi István kassai prédikátorok voltak. A felső-magyarországi hitvita egy jelenős, az 1660-as éveket meghatározó, több iratváltást is magában foglaló katolikus-református polémia volt.

Dolgozatomban e hitvita szövegeit vizsgálva igyekszem betekintést nyújtani a korszak hitvitázó irodalmának argumentációs elemeibe. E kérdéskörön belül elsősorban azt szeretném bemutatni, hogy miként jelent meg a művekben a szerzők személyét a vita diskurzusába emelő, nevüket, felekezetüket, műveltségüket kigúnyoló érvelés, továbbá hogy milyen szerepet játszott a gúny mint argumentum a hitvitában.

Szövegek, szerzők és szereplők

A hitvitázó irodalomra különböző mértékben ugyan, de mindig is jellemző volt, hogy nem csak a szigorúan vett teológiai, dogmatikai nézetek és vitás kérdések fogalmazódtak meg egy-egy iratban, de írói habitustól, személyiségtől vagy akár felkészültségtől függően e szövegek teret adhattak a szerzők néha tetszetős, máskor érzelmetől és indulatoktól elragadott szellemi, nyelvi játékaiknak is. A hitviták gyakran voltak olyan konfliktusok okai és megjelenítői, ahol idővel egyik és másik fél sem bírt a pennájával, és a polémia személyes összecsapássá vált. Ennek hátterében az áll, hogy a hitvita beszédmódja abból a sajátos kommunikációs stratégiából fakad, hogy a vitázó önmagát valamivel szemben, kontroverz módon értelmezi. A kiinduló kommunikációs helyzet tehát az ellenkező nézettel való szembehelyezkedés, amely kialakítja és meghatározza a vita diskurzusát (Tasi, 2005, 199. o.). Ez az ellenféllel szembeni fellépés az önmeghatározásra, önszemléltre és a szerző által a nyilvánosság felé közvetíteni kívánt énkép megkonstruálására is alkalmas. Jellemző még, hogy a hitvédelem retorikája olyan beszédmódot hoz létre, amely a klasszikus szillogizmuson alapuló bizonyítás mellett vagy helyett akár a trágár túlzáson alapuló nyelviséget is alkalmazza. Már Telegdi Mikós is azzal vádolta ellenfelét, Bornemisza Pétert 1577 és 1584 közötti hitvitázásuk során, hogy a prédikátor „Nagy sietséggel egy csomózó *Fejtegetést* íra, rakva undok szidalmakkal.” (Oláh, 2005, 2007). De a magyar hitvita irodalom talán legnagyobb alakjának tekinthető Pázmány Péter is gyakran alkalmazta ellenfeleivel szemben az irónia és a gúny alakzatait. Akár ennek legsértőbb formája, a névvel való gúnyolódás is előfordult szövegeiben. *Két rövid könyvecskék* (Pázmány, 1626) címmel megjelent művében például bizonyos latin személyek nevének etimologizálása alapján azt fejtegette, hogy Scipio Africanus azért kapta az Africanus nevet, mert lerombolta Afrikát, így aztán az evangélikus név csak az evangélium megrontóit jelentheti (Györi, 2001, 266. o.). Talán e két kiragadott példa is érzékelteti, hogy a jelenség hazánkban is kezdetektől végigkísérte a felekezetek közötti csatározást. A felső-magyarországi hitvita iratain – amelyek különösen kiélezett történelmi helyzetben jöttek létre – jól vizsgálhatóak azok a szövegalkotói folyamatok, amelyek során az irónia és a gúny beépült a teológiai diskurzusba és az alkalmi élcélődésen, személyeskedésen túl a hitvita retorikájának fontos részévé vált.

A tárgyalt hitvita 1663-ban Sámbar Mátyás jezsuita szerzetes *Három üdvösséges kérdés* címmel megjelent iratával kezdődött (Sámbar, 1661). A páter szövege még nem konkrét vitázó felet szólított meg, hanem általánosan a katolikus olvasók megerősítését, és a protestánsok térítését szolgálta. A mű a korszak hitvitáinak megszokott alapproblémáit tárgyalta, tehát a katolikus vallásnak a Szentírással egyező voltát és az ezt igazoló történelmi folytonosságát igyekezett bizonyítani, illetve a protestánsoknak a Szentírás értelmezésében való tévelygéseit, és a régi igaz egyháztól való elszakadását mutatta meg. Mint az iratokból kiderül, Sámbar e művét missziójának megkezdésekor terjesztette Sárospatakon és Kassán, és igyekezett eljuttatni szövegét a protestáns felekezetek jelesebb képviselőihez is, akiket írásbeli hitvitázásra szólított fel. A *Három üdvösséges kérdés* volt tehát az a jezsuita traktátus, amellyel a protestáns többségű felső-magyarországi régióban megjelentek a katolikusok. A könyv különösen alkalmas volt erre a szerepre, mert három alapkérdés köré felépített világos gondolatvezetés jellemezte, valamint közvetítette a katolikusok szimbolikus, allegorikus állam- és egyházfelfogását is (Bán, 1997). Ennek egyik központi eleme volt, hogy a katolikus egyház azonos Krisztus igaz eklézsiájával, mely az „Úr Háza Hegyén” építettett. Művében tehát megjelent az a központi allegória, amely a katolikus egyházat egyfajta égi hierarchikus elrendezés szerint a világi szférában is létező biztos hegyként jelenítette meg. Ezen allegória mellett Sámbar ajánlószövege is erősen költői, allegorikus megszólítással élt. Könyvét a korszak egyik tekintélyes főúranak, Nádasdy Ferenc országbírónak ajánlotta, aki személyesen is részt

vett a katolikus megújulás kiterjesztésében. (1) Sámbar az előszóban egy hízelgő retorikai csellel élt. Megfogalmazása szerint Magyarország a vallási szakadások és tévelygő értelmek áradásától elposványosodott tóhoz volt hasonlatos, amely azonban a Szentlélek szikrájának köszönhetően ismét nádassá vált, s e szikra elhíntöje maga Nádasdy. Ez a Nádasdy nevéből kibontott allegória – mintha a patrónus a nevében is hordozná azokat az erényeket, amelyekkel Magyarország újra felvirágozhatna – némileg túlmutat az ajánlószövegek szokásos gesztusán. Retorikailag ez a művészi bizonyítékok ('genus artificale') egyik típusának, a személyi érvek ('argumenta a persona') körébe tartozó argumentuma, amely nem csak a nemzetség vagy család ('familia vagy genus') alapvető nemesi erényeit, de azok névben ('nomen') hordozott tulajdonságait is ötvözi, s összekapcsolja mindezt a patrónus jóindulatának megnyerésére ('captatio benevolentiae') irányuló beszédmóddal (Szabó G. és Szörényi, 1997, 43–92. o.). Talán maguk a hitvitázó ellenfelek is úgy gondolhatták, hogy a katolikus vitairat teológiai és egyháztörténeti fejtegetései mellett, az abban megjelenő retorikai művesség is érdemes és alkalmas arra, hogy megcáfolja, és bizonyítsa hamisságát. Az 1664–1666-os esztendő gyors iratváltásai során Sámbar könyve ellen több protestáns vitairat is született. E dolgozat keretei nem teszik lehetővé, hogy részletesen kitérjek rájuk, ehelyett igyekszem a vizsgálati szempont mentén ismertetni azokat a fontosabb szövegrészeket, amelyek folytatták, de egyben ki is gúnyolták azt a retorikát, amellyel a jezsuita szerző nyitóiratában élt.

Matkó István 1666-ban adta ki *Fövenyen épített ház romlása, avagy három kérdések körül gögösen futkározó Sámbar Mátyás jezsuita ina szakadása* címmel megjelent iratát (Matkó, 1666). Matkó személyesen a kihívó félnek címezte a válasziratot, és az általa említett „fövenyen épített ház” a Sámbar által használt allegóriát, tehát az Úr Háza hegyén épített katolikus egyház képet igyekezett lerombolni és kigúnyolni. Mint írja: „nem nyughatik Sámbar, hanem ugyan hegyek tetejére akarja biggyeszteni a pápista ekléziát.” (Matkó, 1666, 44. o.) Matkó szerint azonban a katolikus egyháznak „körömfeketényi” köze sincs Krisztus igaz ekléziájához. A Sámbar által felvázolt hegy kapcsán pedig bizonyítása végén így fogalmaz: „Látod-é Sámbar uram, hogy nincsen a szent hegyen semmi portiod. Vakarodjál hát a völgybe!” (Matkó, 1666, 41. o.) Matkónál gyakran megjelenik a Sámbar személyét célzó gúny is. A könyv üzenete szerint ugyanis Sámbar egy bika, aki hiába akarja megmászni az általa ekléziának hirdetett hágót, mindannyiszor saját kötelébe akad, s ina szakadva csak futkározik, mások ellen hadakozik, vagdalkozik. Matkó érvelése tele van a Sámbarnak szóló gúnyos megjegyzésekkel, mint például: „Így vakar a bika is földet a maga fejére”, „nem bírja a barna a hágóra”, „Itt is négy kézlábbal akarna mászni az Isten hegyére, de nincsen oda való köntöse” (Matkó, 1666, 5., 6., 71. o.). Emellett Matkó érvelése szerint Sámbar konkolyt vet, s elvetett magvaiból a pápistáknak rothadt gyümölcsökkel terhes fái nőnek, a jezsuiták juhok bőrébe bújt farkasok, veres Sárkány, Fene Bestia szolgálai, Simon Mágus tanítványai, s a sor még hosszan folytatható lenne. (2) Matkó szövege jól szemlélteti, hogy Sámbar *Három üdvösséges kérdése* és a jezsuita jelenlét mekkora vihart kavart a protestánsok körében. Az 1666-os esztendőre a hitvitairatok stílusa már erősen eldurvult, gúnyos, személyeskedő hangvétel jelent meg a szövegekben, amely nemcsak beleíródott a teológiai diskurzusba, de az érvelés fontos részévé is vált.

Ékes bizonyítéka ennek Pósházi János 1666-ban *A három kérdésre való summás választételnek nagyobb megerősödése* címmel kiadott könyve (Pósházi, 1666a). A szerző, aki a sárospataki református kollégium elismert tanára volt, ekkor másodízben felelt a jezsuita szerzetesnek. E munkája azonban már szinte nem is hitvitának, sokkal inkább gúnyiratnak volt tekinthető. Pósházi előszavában egyértelművé is tette, hogy igazából Sámbar személye az, akivel vitatkozik. Mint írja: „csak egy keresztény Pápista ember is semmit magára ne vegyen: mert itt csak amaz [...] fekete Sámbar Szamar Barát az ellenség. Nosza azért nyomába!” (Pósházi, 1666a, 27. o.) A vitairat a két felekezet képviselői

közötti személyes ellentét újabb szintere volt, ahol a protestáns szerző egy Arisztotelész-től vett idézetből bontotta ki a Sámbar személyét kigúnyoló Bonasus allegóriát. Kezdősorait érdemes hosszabban idézni: „Írja Aristoteles *Lib.9. de Hist. Animal. capite 45.* hogy Paeoniában a Mesappus hegyén terem egy Bonasus nevű ökör bika ábrázatú vadállat: kinek jóllehet szarvai vadnak, de azok tompák, hátra horgattak, és így a türköldésre, hogy azokkal, vagy más ellene tusakodó vadaknak, vagy a vadászoknak árthatna, haszontalanok és alkalmatlanok. [...] Micsoda ez? A Summás Válasz-tételnek Auktora is, midőn nem régiben az nem Három idvességes kérdéssel, hanem majd mennyi linea benne vagyon, annyi mérges gyükerű csemetékkal fiatalyosodott könyvecskének érdekében vadászdogálna, Sámbar Mátyás.”

(*Pósházi*, 1666a, 17–19. o.) Pósházi szövegébe folyton beleszövődik egy-egy újabb vitatott teológiai vagy személyes ügy, és Sámbar számtalan gúnynévvel gazdagodik, de legfőképpen „ökör ábrázatú Bonasus” lesz. A Bonasus gúnynév összeköthető a Matkó által használt bika-képpel, de Pósházinál már a szerzői névvel való gúnyolódás is megjelent. Ennek hátterében az állt, hogy Pósházi első válasziratát Xeno-Cosmus (világban bujdosó vendég) álnéven adta ki, s elveszett vitairatában Sámbar állítólag azon élcelődött, hogy a Cosmus esetleg azt jelenthetné, hogy koszos vagy kozmás, netán kopasz? (*Pósházi*, 1666b; *Borda*, 2000) Erre válaszként Pósházi iratában Sámbar nevéből egyszerűen számár lett. Mint írta „noha amaz közmondás szerént Szamár, avagy inkább Sámbar rivást Isten mennyországban nem hall, de megérdemlenéd, hogy tíz fontot nyomó bécsi lakatot vetnének a szádra érette.” (*Pósházi*, 1666a, 47. o.)

A gúnynevek mellett a vita személyes jellegét még inkább kiélezte, hogy Sámbar Mátyás fogatlansága is terítékre került. (3)

Ebből is látható, hogy az 1660-as évek közepére a reformátusok és jezsuiták közötti polémia olyan hevessé vált, hogy jócskán túllépte a teológiai diskurzus megszokott kereteit. Szövegekben egyéni sérelmeik, sőt viszálykodásaik is megjelentek. Pósházi szövegének allegóriája még mindig elsősorban a *Három üdvösséges kérdés* hegy-metáforájához kapcsolható – hiszen nála is a hegyen bókászó ökör ábrázatú Bonasus, vagy számár jelent meg –, ám itt már erős valóságkontextusa is volt a szövegnek.

Mindezek után nem meglepő, hogy Sámbar Mátyás 1668-ban megírta a szakirodalom által csak *X ut Tök* néven közismert válasziratát (*Sámbar*, 1667). E szövegben egyszerre felelt meg Matkó István és Pósházi János „rágalmaira”, nekik is címezte a könyvet, és maga is sokkal személyeskedőbb, gúnyosabb hangvételt ütött meg. A cím a korabeli magyar kártya tők tízesén ábrázolt csörgöspikás bohócára utalt, mely allegória mentén

A szerzők hitvitázó magatartását nem csak, vagy nem elsősorban az határozta meg, hogy felekezetiileg hova tartoztak. Lényeges volt a vita személyes tétje is – ugyanis kiélezett és komoly harc folyt a felső-magyarországi városok gyülekezeteiért –, amely nemcsak az elméleti teológiai vitát, de a gyakorlati, tehát a gyülekezeti, mindennapi életben megjelenő küzdelmet is igényelte. Így aztán különösen fontos volt, hogy milyen képet tudtak magukról közvetíteni a szerzők, akár a hitvitában vállalt szerep által, és milyen képet tudtak festeni ellenfelükről. Saját magukról a gyülekezetért aggódó, azzal közösséget vállaló prédikátori, papi képet konstruáltak, egyértelműen látható ez többek között Matkó bányászos iratában.

szövegében visszaosztotta a lapokat, azaz az érveket ellenfeleinek. Könyvének előljáró tudósításában részletesen kitért a hitvita addigi történetére, hogy mikor, kik és milyen módon próbáltak megfelelni a *Három üdvösséges kérdésre*. Természetesen nála sem maradhatott el ellenfeleinek kigúnyolása, akár nevük, akár egyéb tulajdonságaik alapján. Így került megszólításra többek között Christoph Wölflin, tübingeni professzor is, aki a *Három kérdés* latin fordítására adott választ. (4) Sámbar (1667, 3. o.) szavai szerint „Wölflin, vagy Farkaska Uram, aki bár várta volna, míg fogai megnőjjenek, hogy ne csak más farkasoktól szopott farkas tejjel okádoznék az *Három Kérdés* ellen.” Wölflinből farkaska lett, és ellenfeleihez hasonlóan a jezsuita is elkezdett gúnyneveket gyártani. Vásárhelyi Matkó István felsőbányai prédikátor megkapta a „hamis Bányász” és „Felsőbányai kiáltó” elnevezést. Sőt Sámbar beleszötte a hitvitába Matkó Erdélyből való kiűzetésének történetét is, hangsúlyozva ezzel ellenfele személyes alkalmatlanságát a prédikátorságra. Póсахázi Jánost, a kollégium professzorát pedig lekcinsnylően „pataki deáknak” nevezte a hitvitában. Előkerült a szövegek szerzőségének kérdése is. Sámbar ugyanis név nélkül adta ki műveit, amit Matkó István szóvá is tett válasziratóban, és az anonimitáson gúnyolódott. Sámbar (1667, 22. o.) viszont pont azt kifogásolta, hogy nevének feltüntetésével „Vásárhelyi Matkó is magának nevet, s felső Bányának hírt akart szerezni, a könyvnyomtatással”. Póсахázi Xeno-Cosmus álnevével kapcsolatban megjegyezte, hogy valóban kormosnak, koszosnak, külső tulajdonsága miatt pedig kopasznak nevezte a pataki professzort. A vita ezen szakaszában került a szövegbe sokadik szereplőként Czeglédi István, a kassai reformátusok nagy tekintélyű prédikátora is, szintén tapasztalt hitvitázó, akit Sámbar idős kora miatt a „Vén Hegedűs” gúnynévvel illetett.

Mindez persze több volt, mint stiláris gúnyolódás. A vitapartner nevének, társadalmi helyzetének, korának, netán vitamódszerének kigúnyolása ugyanis szervesen beépült a hitvita teológiai argumentációjába. Ám ezáltal lassan előtérbe került az a meggyőzési mód, amely az elocutio révén hatott. A befogadót tehát elsősorban a látványos alakzatokkal, trópusokkal vagy akár a trágárságba átcsapó maró gúnyval, találó szellemességgel, sőt a vitapartnernek karikatúrisztikus jellemzésével élő írásmód győzte meg. Illetve ha nem győzte meg, akkor is ez volt az, amely érzelmileg, emocionálisan hatásosabb lehetett a száraz teológiai érveknél. Figyelembe véve, hogy a kassai és sárospataki polgárok személyesen is ismerték a vitatkozó feleket, és hogy a vita értük, tehát a gyülekezet megszerzéséért zajlott, nem meglepő, hogy igen kiélezett a polémia hangneme. Ez a lokális jelleg abban is megmutatkozott, hogy a szerzők igyekeztek közösséget vállalni a helyi polgárokkal.

Legjobb példa erre talán Matkó 1668-as válaszirata, a *Bányász csákány*, melynek egész koncepciója arra az alapgondolatra illetve sámbari rágalomra vezethető vissza, hogy Matkó „hazug bányász” (*Matkó*, 1668). A felsőbányai prédikátor – aki valóban nemrég érkezett Erdélyből – élt az alkalmammal, és nem háritotta el magáról a bányász elnevezést. Ennek háttérében persze inkább az állhatott, hogy a hitvita lehetőséget teremtett a prédikátor számára, hogy a nyilvánosság felé való kommunikáció során közösséget vállaljon a saját városában élő emberekkel. A hitvita a gyülekezetért folyt, és emiatt egyre hangsúlyosabbá vált nem csak a fiktív, harmadik személynek tekinthető olvasó megszólítása, hanem azon olvasóé is, aki szinte szereplőként jelent meg a polémiaiban. Matkó vitaszövegét olvasva a felsőbányaiak érezhették a személyes megszólítottaságot is: „Bányászok, vajon mit érdemel, aki ilyen szaporán hazud? Bányász csákányt?; „Vesd rá Bányász a csákányt, tanuljon akár csak vénségében már a vén Jezsuita okosságot.” (*Matkó*, 1668, 12, 9.) Illetve Matkó művének előszavából az is kiderül az olvasók számára, hogy „sokkal is több emberséget tudnak a bányászok a jezsuitáknál” (*Matkó*, 1668, 3b.).

Összegzés

Dolgozatunkban nincs mód a polémia anyagát részletesen bemutatni, ám remélhetőleg sikerült rávilágítani arra, hogy a hitvita argumentációjába beszüremkedő gúny, a szerzők személyét, vagy nevét érő támadás nem csak alkalmi, spontán indulatkítőzés volt. A szövegekben létrejött egyfajta fokozatosság, ugyanis idővel egyre élesebb és személyeskedőbb lett a polémia, de elméleti és gyakorlati megfontolások is indokolták a gúny és ironia argumentációs szerepét. Az elméleti, tehát retorikai alapot Sámbar nyitóirata szolgálta, ahol az egyház hegyként való ábrázolása, és a patrónusa nevéből kibontott allegorikus gondolatvezetés jelent meg. Ez a névjáték és retorikai hegyépítés készíthette arra a protestáns szerzőket, hogy ne csak a szigorúan vett vallási kérdésekben, mint például bűjt, áldozás, képtisztelet stb. fejtsék ki ellenkező álláspontjukat, hanem retorikai viszontválaszt is nyújtsanak. Ennek hátterében nagy valószínűséggel a katolikus és protestáns szövegértelmezési, hermeneutikai hagyomány közötti eltérés rejlik (*Bókay*, 2006, 21–51. o.). Hiszen amíg a katolikusoknál jellemző az allegorikus értelmezés, szövegalkotás, addig a protestánsok a sola Scriptura elve mentén elvetik azt, vagy mint a felső-magyarországi hitvitában látható, inkább kigúnyolják. Hiszen ha már hegy, akkor legyen rajta bika, legelésszen a Bonasus, vagy csákányozzák meg akár a felsőbányai hívek is. És ha már Nádasdy nádassá alakíthatja az elposványosodott hazát, akkor Sámbar neve is megér egy számár olvasatot, vagy akár a Xeno-Cosmus-ból is lehet koszos vagy kopasz. Ez a retorikai küzdelem még akkor is érvényes, ha tudjuk, a retorikai műveltség a XVII. században nem volt felekezetiileg kötött (*Bartók*, 1998). Sőt, pontosan azért tudnak gúnyt űzni egymásból, mert mindkét felekezet tagjai ugyanazt a retorikai műveltséget és tudást használják, játszanak és küzdenek vele. Ugyanakkor ez a többféle nyelviséget, retorikai alakzatot és műveltséganyagot felvonultató polémia arra enged következtetni, hogy az irodalom illetve a stílusnemek korabeli keretei nem voltak kötöttek, fellazultak, bővültek, és ugyanúgy szóltak ezek a szövegek akár a műveltebb földesurakhoz – ahogy az több ajánlószövegből is látszik –, mint ahogy az egyszerű városi polgárokhoz, a „ceselédés gazdákhöz”, a gyülekezethez, vagy akár a bányászokhoz. (5) A szerzők hitvitázó magatartását nem csak, vagy nem elsősorban az határozta meg, hogy felekezetiileg hova tartoztak. Lényeges volt a vita személyes tétje is – ugyanis kiélezett és komoly harc folyt a felső-magyarországi városok gyülekezeteiért –, amely nemcsak az elméleti teológiai vitát, de a gyakorlati, tehát a gyülekezeti, mindennapi életben megjelenő küzdelmet is igényelte. Így aztán különösen fontos volt, hogy milyen képet tudtak magukról közvetíteni a szerzők, akár a hitvitában vállalt szerep által, és milyen képet tudtak festeni ellenfelükről. Saját magukról a gyülekezetért aggódó, azzal közösséget vállaló prédikátori, papi képet konstruáltak, egyértelműen látható ez többek között Matkó bányászos iratában. És persze igyekeztek dekonstruálni ellenfelük hasonlóan felépített és a vitában közvetített lelkipásztori szerepét. Minduntalan megkérdőjelezték a másik fél személyes és igehirdetői hitelességét is. Így születhettek meg a művek belső, irodalmias, akár karikatúrának is tekinthető szereplői, mint a Bonasus, a pataki Deák, a hazug Bányász és a Vén Hegedűs. Hitvitaszövegeikben arról is olvashatunk, hogy a szóbeli disputák valóban nagy nyilvánosság előtt zajlottak, és hogy valamennyijük számára közéleti, morális és egzisztenciális tétje volt annak, hogy miként sikerült helytállniuk a vitában.

Jegyzet

(1) Nádasdy közreműködése jelentős volt az ún. sárospataki hitvitán is (*Kulcsár*, 1999).

(2) Csak néhány szöveghely a teljesség igénye nélkül: „No feleljen ezeknek Sámbar, az után ballagjon felénk.” (7. o.); „ki konkolyos bálványozó tudományával behinté a tiszta mezőt” (8. o.); „Ez is Sámbar ránk lőtt nyila vala, de ám visszapattana. Más törében is így akad.” (9. o.); „nosza vesd ki e kötelet nyakadból” (11. o.); „Bizony nem lehet jó fa amelynek ily mérges gyümölcsei vadnak [...] A pápista vallás poshatt és mérges gyümölcsei lám ezek.” (14. o.); „De jer fordítsuk idegét nyakába.” (17. o.); „De Sámbar uram nem tudom itt mit álmadoz?” (21. o.); „De hogy magadtól ellenünk formált Labyrinthosban is ügess, jó Sámbar uram, inaszakadva.” (26. o.); „Pápisták nem Krisztus sem nem Simon Péter, hanem Simon Mágus tanítványai.” (28. o.); „hasonló egység ez amához amelyet az Fene Bestiáról olvasánk.” (62. o.).

(3) „Azt írja csorba csorosznyájú, az az fogú Sámbar...” (*Pósaházi*, 1666, 75. o.); „Minek utána rossz bordában fogta volna fonalat, törött-fogú Sámbar...” (*Pósaházi*, 1666, 128. o.). Ezzel kapcsolatban érdemes megemlíteni az irodalomtörténeti legendát, mely szerint Sámbart egy szóbeli hitvitán Matkó legyőzte, de a protestáns prédikátor megkegyelmezett életének, és csak két fogát húzatta ki. Ennek valóságalapja azonban nem bizonyított, s Pósaházi sem rögzít róla pontosabb információt.

(4) 1665-ben Dömötöri György, Vitynédi István tübingeni alumnusa, Christoph Wölflin ottani teológiai professzor számára latinra fordította a *Három üdvösséges kérdés* 1661. évi kiadását, melyre Wölflin három teológiai disputációval válaszolt (*Heltai és Tasi*, 2005, 276. o.).

(5) Tarnai Andor a korszakban három stílusnemet különböztetett meg: udvarit, tudományost és a „cselédés” gazdáknak szólót (*Bartók.*, 265–267. o.).

Irodalom

Bartók István (1998): „*sokkal magyarabbul szólhatnánk és írhatnánk*”: Irodalmi gondolkodás Magyarországon 1630–1700 között. Akadémiai Kiadó – Universitas, Budapest.

Bán Imre (1997): *A jezsuita államelmélet*. In: uő: *Költők, eszmék, korszakok*. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen. 145–160.

Bókay Antal (2006): *Bevezetés az irodalomtudományba*. Osiris, Budapest.

Borda Lajos (2000): Pósaházi János: Summás választétel (RMK I 1047): egy példányról eddig ismeretlen nyomtatott hitvita. *Magyar Könyvszemle*, 4. sz. 493–500.

Györi Levente (2001): Pázmány Péter vitamódszere a Két rövid könyvecskékben. In: Hargittay Emil (szerk.): *Pázmány Péter és kora: Pázmány irodalmi Műhely Tanulmányok*. PPKE BTK, Piliscsaba. 261–267.

Heltai János (2007): Vieoručné polemiky a literárny život v Košiciach okolo roku 1660. In: Hišem, C. (szerk.): *Výročie Košickej Univerzity: jubilejny zborník príspevkov z medzinárodnej vedeckej konferencie Košice 27. februára 2007*. Katedra História, Košice. 39–48.

Heltai János és Tasi Réka (2005, szerk.): „*Tenger az igaz hitrül való egyenetlenség vitásának eláradt özöne...*”: *Tanulmányok XVI–XIX. századi hitvitákról*. Miskolci Egyetem BTK Régi Magyar Irodalomtörténeti Tanszék, Miskolc.

Kulcsár Árpád (1999): A sárospataki hitvita (1660. szeptember 30. – október 1.). *Egyháztörténet*, 21–46.

Matkó István (1666): *Fövenyen épített ház romlása, avagy három kérdések körül gögösen futkározó*

Sámbar Mátyás jezsuita ina szakadása. Melyben világosan megbizonyítatik a Szent Írásból, I. Hogy a pápista vallás nem igaz vallás, II. Hogy csak az egy apostoli vallás igaz, mellyet a kálvinisták alhatatosan vallanak. III. Hogy a pápisták ellenkeznek a Sz. írással és a régi római vallással, nem a Kálvinisták. Kézdi Vásárhelyi Matko István, Felső-Bányai eklézsiának együgyű tanítója által. Szeben. (RMK I, 1043)

Matkó István (1668): *X ut Tök könyvnek eltépése, avagy Bányász csákány, mellyel amaz fövenyen épített s már leromlott házat, elébbi fövenyre sikertelen sárral raggatni akaró és 1000. mocskokkal eszelősen színló s mázoló Sambar Mattyas nevű tudatlan sárgyűrő megcsákányoztatik Kézdi Vasarhelyi Matkó István mostan zilahi ecclésiának együgyű lelki pásztorá által. Ki Sámbartól Bányásznak neveztetett*. Sárospatak. (RMK I, 1072)

Oláh Szabolcs (2005): A tanúságra hívás retorikája és a vita dialektikai elvű elutasítása. In: Heltai János és Tasi Réka (szerk.): „*Tenger az igaz hitrül való egyenetlenség vitásának eláradt özöne...*”: *Tanulmányok XVI–XIX. századi hitvitákról*. Miskolci Egyetem BTK Régi Magyar Irodalomtörténeti Tanszék, Miskolc. 13–31.

Oláh Szabolcs (2007): *A hitvita retorikája: nyilvánosság és önszemlélet – 1577: Megjelenik Telegdi Miklós Postillának első része és Bornemisza Péter Négy könyvecskéje*. In: Jankovits László és Orlovsky Géza (szerk.): *A magyar irodalom története I. A kezdetektől 1800-ig*. Gondolat Kiadó, Budapest. 323–336.

Pázmány Péter (1626): *A Szentírásról és anyaszentegyházról két rövid könyvecskék*. Bécs. (RMNy 1551)

Péter Katalin (1988): A jezsuiták működésének első szakasza Sárospatakon. In: Zombori István (szerk.): *Az értelmiség Magyarországon a 16–17. században*. Csongrád Megyei Múzeumok Igazgatósága, Szeged. 103–117.

Péter Katalin (1993): A református gyülekezet első száz esztendeje Sárospatakon. In: Glatz Ferenc (szerk.): *A tudomány szolgálatában: Emlékkönyv Benda Kálmán 80. születésnapjára*. MTA Történettudományi Intézet, Budapest. 113–122.

Pósházi János (1666a): *A három kérdésre való summás válasz tételnek egy arra lött alkalmatlan felelettel való nagyobb megerősödése és azon feleletnek megrázogatása*. Sárospatak. (RMK I, 1050)

Pósházi János (1666b): *Summás választétel. Amaz csalóka könyvecskére: kinek cégére hogy már. Három idvességes kérdés. Íratott egy Xeno-cosmus szerzetén lévő fráter által*, Kassa. (RMK I, 1047)

Sámbár Mátyás (1661): *Három üdvösséges kérdés. Első: A lutheránusok és kálvinisták igaz hitben vannak-e? Második: Csak az egy pápista hité igaz? Harmadik: A pápisták ellenkeznek-e a Sz. Írással, avagy inkább a lutherek és kálvinisták?* Nagyszombat. (RMK I, 979)

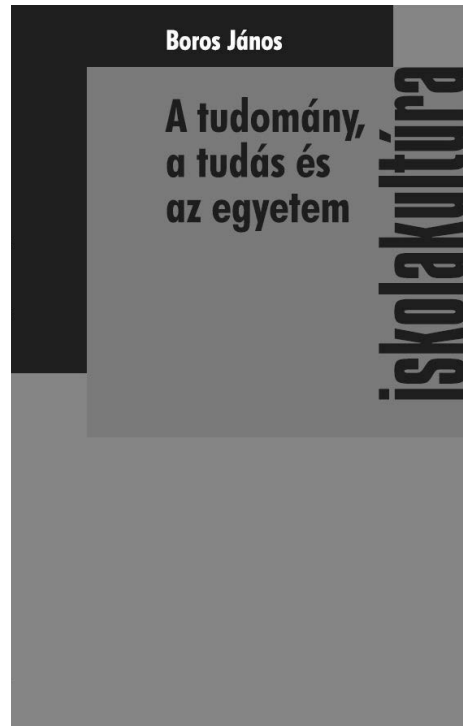
Sámbár Mátyás (1667): *A három idvösséges kérdésre a Lutter és Kálvinista tanítók mint felelnek? Ugy, amint Matkó István mondja, fol. 128. X. ut Tök. Imé azért Matkó hazugságának megtorkollása, és Pósházi mocskainak megtapodása*. Kassa. (RMK I, 1056)

Szabó G. Zoltán és Szörényi László (1997): *Kis magyar retorika: bevezetés az irodalmi retorikába*. Helikon Kiadó, Budapest.

Tasi Réka (2005): „Könnyű vólna meg-torkolni?": Polemikus hang a 17–18. század fordulóján megjelenő katolikus prédikációgyűjteményekben. In: Heltai János és Tasi Réka (szerk.): *„Tenger az igaz hitrül való egyenetlenségek vitatásának eláradott özöne...”*: *Tanulmányok XVI–XIX. századi hitvitákról*. Miskolci Egyetem BTK Régi Magyar Irodalomtörténeti Tanaszék, Miskolc. 199–215.

Zoványi Jenő (1933/1934): Sámbár Mátyás és Kis Imre hitvitái s az ezekkel egyidejű hitvitázó művek. *Theológiai Szemle*, 264–271.

Zoványi Jenő (1933/1934): Szóbeli hitviták Sárospatakon és Kassán. *Theológiai Szemle*, 139–148.

A Gondolat Kiadó könyveiből